

ДЕЯКІ ОБСТАВИНИ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЗАПОВІДНИКА «СОФІЯ КИЇВСЬКА» У 1930-х РР.

Свята Софія Київська є символом міста з давніх давен і тому складається враження, що історія існування цієї видатної церковної святині, архітектурно-мистецької пам'ятки вже вивчено фахівцями і аматорами у всіх подробицях. На жаль, іще існує багато білих плям у вивченні цієї видатної пам'ятки. Зокрема, досі не віднайдено оригінального документу про утворення самого заповідника, хоча традиційно вважається, що у 1934 р. на монастирському подвір'ї світська музейна дослідницька структура почала існувати як самостійна організація після остаточної ліквідації церковної громади УАПЦ.

Софійський монастир було ліквідовано дуже давно, у 1786 р. разом із запровадженням монастирських штатів в Російській імперії, але продовжував діяти великий собор разом з колишніми монастирськими будівлями – трапезною, хлібнею, митрополичим будинком, Софійським училищем тощо. Наявність на цій території духовної консисторії остаточно перетворило Софію Київську на офіційний центр Київської митрополії-єпархії і в цьому стані вона проіснувала до революційних перетворень у 1917 р., які поклали кінець існуванню самої імперії та всім її структурам.

У великому Софійському храмі зберігалось дуже багато коштовних речей, в тому числі є згадки про церковні святині, які мали велику історико-мистецьке значення. Зокрема в дореволюційних путівниках згадувались розп'яття, яке нібито було привезено з Константинополя св. рівноапостольною княгинею Ольгою і зберігалось з правої сторони головного олтаря, а також царський вінець і барми, які було прислано князю Володимиру Мономаху візантійським імператором Олексієм Комніним і якими надалі вінчались на царство московські царі. Розп'яття кудись зникло іще у XIX ст., а вінець і барми було

переміщено до московської Оружейної палати [Указатель святыни..., 1881, с. 138].

Хоча історію Софійського православного церковного осередку було розроблено окремими авторами до революції 1917 р. (митрополит Євгеній (Болховітінов), прот. П. Лебединцев та ін.) [Евгений (Болховитинов), 1825; Євгеній (Болховітінов), 1995; Лебединцев, 1859; 1878; 1882; та ін.], але на сьогодні виникає багато питань щодо обставин існування Софії Київської в цей період. Іще менше відомо про історію Софійського монастирського подвір'я після революцій 1917 р. Окремі дослідження з'явилися останнім часом у справі дослідження Софії Київської у 1919–1934 рр. За певних причин цей фрагмент історії був вилучений з наукового обігу і тому є потреба дослідження архівних джерел з історії монастиря та митрополичої резиденції впродовж XVIII–XX ст.

Інформація про існування радянських структурних підрозділів – наркомату освіти, музейних та реставраційних осередків – почасти залишилася у офіційних довідниках, але досить невиразна, у вигляді загальних повідомлень. Навіть про діяльність заповідника починаючи з 1934 р. поки що майже нічого не опубліковано. Тільки в останні роки з'явилися окремі розвідки з різних аспектів цієї проблеми [Матяш, 2001¹]. Можливо, справа щорічного скликання наукових конференцій на базі Софійського заповідника і видання друком надзвичайно цікавих доповідей дозволить поступово заповнити цю лакуну.

Метою написання даної статті є спроба дослідити обставини ліквідації Старокиївської церковної української громади УАПЦ в лютому 1934 р. і справу перетворення окремих дослідницьких підрозділів у заповідник. Важливе значення у справі дослідження процесу утворення Софійського заповідника мають спогади першого директора з

¹ Див. зокрема фотографічні зображення установ Наркомосу та працівників на звороті обкладинки, а також біографічні відомості

1934 р. Софійського заповідника Івана Михайловича Скуленка, які віднайдено серед документів архіву Національного заповідника «Софія Київська» [Фонд НА-ДР, спр. № 147/1²], що готуються зараз до публікації в наукових часописах Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Варто зазначити, що на одній території, за адресою Володимирська 24, на подвір'ї Софійського монастиря, одночасно існувало декілька церковних і світських структур, які напевно мали певні стосунки між собою: Головархів, Всеукраїнський музей релігійного культу в приміщенні колишнього митрополичого будинку, Старокиївська парафія УАПЦ, ВПЦР (Всеукраїнська Православна Церковна Рада – керівний орган УАПЦ)³, помешкання, де проживали й діячі УАПЦ тощо.

Одночасно з отриманням великого і малого соборів на території Софійського монастиря тут було створено науково-дослідну структуру, яка отримала назву «Софійська Комісія». Її було створено за ініціативою Федіра Шміта⁴ у 1921 р. Метою діяльності цієї комісії стала проблема наукової реставрації та дослідження пам'ятки, а також видання праць, в яких досліджувалися різноманітні аспекти історії цієї споруди.

Ця установа увійшла до складу Археологічної Комісії Української Академії наук, яка була створена в тому ж році на основі секцій Українського Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка (УНТШ) та Археологічної комісії. Головою Софійської й Археологічної Комісії було обрано Ф.І. Шміта. Заступником голови Софійської комісії став проф. Г.Г. Павлуцький⁵, секретарем – І.В. Моргилевський⁶. Вчені, які працювали в цій установі, були знаними архітекторами та мистецтво-

знавцями. Деякі з них і раніше займалися дослідженням Софії й тому цю роботу було продовжено.

Оскільки собор було націоналізовано і передано в тимчасове користування Старокиївській парафії, то ніяка науково-дослідна та реставраційна робота не припинялася у великому Софійському соборі. Оскільки собор був орендованою у влади спорудою і в самому документі про надання собору було сказано, що він наданий церковній громаді в тимчасове користування, поки не знадобиться головному власникові – Головному архівному управлінню при Наркоматі освіти УРСР, тому ніяких протестів з боку церковної громади напевно не поступало⁷. Це і є поясненням тієї обставини, що існують свідчення про роботу дослідницьких структур у Софійському соборі з 1921 р. і одночасні свідчення і матеріали про діяльність УАПЦ та відправлення богослужінь впродовж 1919–1934 рр.

Після створення Софійської Комісії у 1921 р. Наркомат освіти обіцяв надати їй державного значення, а також забезпечувати всім необхідним для проведення робіт. Комісія відразу приступила до дослідження будівельної техніки, матеріалів, розписів, було проведено зондаж стін Софійського собору, здійснено частковий обмір стін споруди та встановлення первісного архітектурного вигляду, велося вивчення документальної історії осередку. 1 січня 1922 р. комісія була ліквідована рішенням Загального Зібрання Академії в зв'язку зі скороченням штатів та через брак коштів. Однак стан Софії залишався незадовільним, а відповідно існувала необхідність в продовженні роботи. Тому 25 червня 1923 р. було поновлено її роботу. На засіданні Софійської комісії головою було обрано О.П. Новицького, заступником – М.Т. Біляшівського, секретарем – В.Є. Козловську.

² Спогади представлені у вигляді двох збірок паперу, надрукованих на машинці. Збереглися й рукописні варіанти тексту написані чорнилом. Обидва тексти датовано 1975 р., але перший уривок, написаний російською мовою, який не має закінчення, було написано у 1947 р.

³ Всеукраїнська (Київська) Православна Церковна Рада (ВПЦР) – тимчасовий орган, який утворився 6 грудня 1917 р. з числа війських священників і національно орієнтованих мирян з метою скликання Всеукраїнського Церковного Собору у 1918 р. На чолі ВПЦР стояв військовий священник Олександр Маричів, почесним головою був колишній архієп. Володимирський Олексій (Дородніцин). З час існування УАПЦ (1917–1930) було обрано 5 складів ВПЦР. I ВПЦР проіснувала з грудня 1917 р. до поч. 1919 р. II ВПЦР (1919–1924) очолював Михайло Мороз, його заступником був протоієрей (з 1921 р. митрополит УАПЦ) Василь Липківський. В архівних документах вказано, що ВПЦР отримала в користування приміщення колишньої духовної консисторії на Софійському подвір'ї.

⁴ Шміт Федір (1877–1937) – мистецтвознавець, історик, археолог, академік УАН, очолював Комісію по вилученню церковних цінностей, до його відомства входив також Кабінет мистецтв ВУАН. Переїхав із Харкова до Києва в 1921 р. З 1922 р. – ректор Археологічного інституту, в 1923 р. добивається створення музею на території Софії та стає його директором. З 1924 р. – директор Російського Інституту мистецтв у Ленінграді. Докладніше див.: Нестуля, 1991 с. 37–55

⁵ Павлуцький Григорій (1861–1924) – мистецтвознавець, доктор теорії та історії мистецтва. Викладав у Київському університеті св. Володимира, співробітничав з Візантійською комісією Української Академії наук.

⁶ Моргилевський Іполит (1889–1942) – інженер-технолог, історик архітектури, мистецтвознавець, співробітник секції мистецтвознавства, засновник радянської історико-архітектурної школи дослідників давньоруського мистецтва. Викладав у Археологічному та Художньому інститутах, з 1924 р. – професор, науковий співробітник Академії історії матеріальної культури в Ленінграді. З 1926 р. член Візантійської комісії. З 1929 р. – зав. кафедрою в Київському будівельному інституті та заступник директора музею архітектури Всеукраїнського музейного містечка. Наприклад див.: Асеев, 1990, с. 42–43.

⁷ Див. лист на ім'я Михайла Мороза від 23 серпня 1919 р. – ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. Спр. 30. – Арк. 10.

У 1922 р. було поновлено діяльність Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК). Впродовж 1920-х рр. і в соборі і на території навколо собору велися досить інтенсивні дослідження, які були спрямовані на те, щоб зняти нашарування ремонтних і реставраційних робіт, які провадилися на замовлення церковних властей у XIX – поч. XX століття. Врешті-решт, майже весь олійний розпис XIX століття на сьогодні практично не зберігся і теж був знищений при поновленні фресок у 1920–1930 рр.

Важливе значення для вивчення Софії Київської у 1920-х рр. мають відомості про діяльність на Софійському подвір'ї церковних громад. Оскільки нетривале існування структур Українського екзархату Російської православної церкви в середині 1920-х рр. на території Софійського монастиря і богослужінням у Малій Софії є малодослідженою проблемою і чекає на окрему наукову працю⁸, то є можливість коротко оглянути діяльність Старокиївської парафії УАПЦ та керівних структур цієї церкви, оскільки документів про їх працю віднайдено набагато більше.

Осередком Старокиївської парафії з часу її утворення у 1919 р. став великий собор Св. Софії та дзвіниця монастиря. Всеукраїнська спілка православних парафій на чолі з ВПЦР була зареєстрована як організація віруючих громадян зі своїм статутом і одержала юридичні права, в тому числі орендувати націоналізовані державою церковні споруди. Собор було передано в користування Всеукраїнській спілці православних парафій, статут якої був затверджений Київським Губвиконкомом (Постанова № 754 від 10 липня 1919 р). При соборі Св. Софії розмістилась Всеукраїнська Рада, її президія та ревізійна комісія. Дозвіл на це було надано радянською владою в офіційному листі № 2974 від 23 серпня 1919 р. на ім'я голови ВПЦР Михайла Мороза⁹.

При соборі св. Софії влітку 1919 р. відбулися збори парафіян для обрання представників на собор київських парафій. Було ухвалено утвори-

ти ще одну парафію при соборі св. Софії з назвою «Старокиївська». Першим до цієї парафії записався відомий український художник-графік Георгій Нарбут, за ним йшли неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський [Денисенко, 1991, с. 116–120] та інші відомі діячі.

Практично недослідженим залишається питання про ліквідацію православної парафії, яка існувала при соборі в дореволюційний період, точніше до утворення української парафії УАПЦ, а також проблеми приєднання членів кліру великого Софійського собору до церковно-визвольного українського руху за автокефалію церкви в Україні. Після націоналізації церковного майна в м. Києві, коли радянськими органами було описано не тільки будівлі, але й храми разом з майном [докладніше див.: Преловська, 2001, с. 198–223; 2001а, с. 4–5; 2001б, с. 4–5], декілька храмів м. Києва було передано зареєстрованим владою церковним громадам.

29 червня 1919 р. у великому храмі св. Софії відбулися загальні збори парафіян, серед яких згадані М. Мороз, І. Тарасенко, проф. Г. Нарбут, Н. Нарбут, В. Модзалевський, священник Михайло Ольшевський та інші [ЦДАВО України, Ф. 3984, арк. 1, зв.]. Вперше українську службу в св. Софії українське духовництво в кількості 7 осіб відправило 12 липня 1919 р. на день св. Апостолів Петра і Павла [Білокінь, 1997, с. 66]. У протоколі Старокиївської української парафії від 20 липня 1919 р. зазначені наступні члени кліру великого Софійського собору: настоятель прот. Василь Липківський¹⁰, священники Петро Тарнавський, Михайло Ольшевський, Марко Грушевський, диякони Дурдуківський, Попов і Недзельницький та інші [ЦДАВО України, Ф. 3984, арк. 7–8]. Цікаво зазначити, що деякі члени кліру великого Софійського собору приєдналися до українського руху.

У 1919 р в Києві було зареєстровано 3 українських парафії, які одержали в користування наступні храми: Старокиївська (Софіївський собор), Подільська (Андріївська церква) та Либідська (со-

⁸ Варто зазначити, що перші спроби дослідити цю сторінку історії св. Софії вже були здійснені, зокрема щодо діяльності та подальшого поховання на території Софії Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова). Докладніше див.: Білокінь, 1997, с. 66–73; 1999, с. 99; Преловська, 2000, с. 79–94.

⁹ Мороз Михайл (1876–1938) – голова II Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) в 1919–1924 рр. Народився у с. Бистрик Кролевецької вол. Чернігівської губ. Освіту здобув у народній школі. У 1900–1906 рр. реєстратор статистичного бюро Полтавського губернського земства. У 1907 р. переїздить до Києва, де працював в статистичному відділі губернського земства, займався питаннями бджільництва та насінництва в кооперації. 1918–1919 рр. – завідувачий секцією сільськогосподарської статистики при губвиконкомі. З 1919 р. очолив ВПЦР. З 1922 р. – Благовісник Братського Церковного Благовісництва, митрофорний протоієрей УАПЦ. У 1923 р. кілька місяців був настоятелем храму св. Миколая Києво-Святошинської парафії. 1924 р. був звільнений з посади голови ВПЦР, перейшов на громадську роботу в цивільні органи. В березні-квітні 1930 р. виступив свідком на процесі т. зв. СВУ. Розстріляний 28 вересня 1938 р.

¹⁰ Липківський Василь (1864–1937) – архієпископ, перший митрополит Київський і всієї України УАПЦ. Був висвячений на митрополита в надзвичайний спосіб (пресвітерська хіротонія) членами Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 23 жовтня 1921 р. і був на цій посаді до II Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Після арешту в березні 1937 р. за вироком НКВС його було розстріляно 27 листопада 1937 р.

бор св. Іллі). Перелік одержаних від влади церков міститься в листі від ВПЦР до Київського губревкому від 13 червня 1920 р. Діяльність ВПЦР була призупинена в зв'язку з окупацією Києва денікінцями восени 1919 р. В грудні 1919 р. Київ знов захопили загони російської червоної армії і ВПЦР відновила роботу, оскільки мала юридичний статус вже наданий радянською владою. Їй було повернуто отримані раніше храми і на клопотання Михайла Мороза надано Іллінську (на розі вул. Жилианської та Безаківської, Петропавлівську (Поділ) та Троїцьку церкви (Жирилівська лікарня).

Інституалізація УАПЦ відбулася на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, який відбувся в соборі Св. Софії 14–30 жовтня 1921 р. [Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор..., 1999¹¹]. Головні етапи у внутрішньому житті УАПЦ були пов'язані із змінами Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР), а особливо її Президії, яка керувала життям УАПЦ впродовж її існування. II Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ також відбувся в храмі Святої Софії Київської і тривав 2 тижні – з 17 по 30 жовтня 1927 р.¹² Окрім соборів, ВПЦР скликала щорічні Великі Збори ВПЦР – Микільські весною і Покрівські восени, які також відбувались в соборі св. Софії Київської.

Ставлення радянської влади до УАПЦ з самого початку було негативним. Іще в резолюції політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. «Про автокефальну церкву на Україні» автокефальний рух розглядався як «націоналістичний», «контрреволюційний», і взагалі «пов'язаний з петлюрівщиною». Каральним органам було дано відповідні вказівки. Численні заарештування та переслідування діячів УАПЦ тривали до 1929 р. – року «великого перелому». Наприкінці 1929 р. влада повідомила про «відкриття підпільної самостійницької організації» «СВУ», до діяльності якої ГПУ намагалось довести причетність УАПЦ, маючи на меті одночасну ліквідацію і крах українських сил і Української Церкви [див.: Шаповал, 1997, с. 163–171].

У 1929–1930 рр. переслідування провідних українських діячів набуло розмірів систематичного поліцейського терору під приводом звинувачення

представників УАПЦ у «контрреволюційній та терористичній» діяльності. Для обґрунтування цієї тези ГПУ «викрило» цілу низку підпільних націоналістичних організацій, багато з яких очевидно заснували самі співпрацівники органів безпеки. Цим «викритим» осередкам інкримінувалося повалення радвлади, «відокремлення України від СРСР» та «продаж» її чужоземним державам. Щоб скомпроментувати УАПЦ в очах її вірних, ДПУ розіграло пародію на «самоліквідацію» Церкви на т. зв. I «Надзвичайному» соборі 1930 р. Тоді ж прокотилася хвиля масових арештів ієрархів, духовенства і вірних УАПЦ.

З липня 1929 р. по березень 1930 р. тільки в самому Києві було зарештовано більше 1000 осіб, заарештовано 5 єпископів і понад 700 священиків, з яких 48 розстріляно [Мартирологія Українських Церков, 1987, с. 151–155]. Пішли на заслання священики – завідувач ризницею Софійського собору прот. Юрій Красицький, голова ВПЦР Леонід Карпов, о. Дмитро Ходзицький, Миколай Хомічевський та інші¹³. З 1933 р. починається повільна агонія Української Православної Церкви.

У спогадах протопресвитера Демида Бурка, який емігрував під час II Світової війни і залишив записи про те, що він пережив в Україні [Бурко, 1988]¹⁴, також є опис Великодня у Києві 1933 р. Він повідомляє про те, що дні Софійської парафії УАПЦ, «цього героїчного форпосту Української Церкви в боротьбі з советською владою», ставали дедалі тяжчими.

Першого тижня Великого посту архієп. Юрія Міхновського було повідомлено з ГПУ, що він знаходиться під домашнім арештом і він не має права відправляти богослужіння в Софійському соборі, але тоді знову дозволили. Напередодні Великодня 1933 р. було заарештовано близько 50 членів Старо-Київської парафії УАПЦ, а в цілому – близько 300. В Страстний Тиждень заарештовано іще 18 священиків УАПЦ [Бурко, 2000, с. 29–30].

У Страстну П'ятницю архієп. Юрія Міхновського було викликано до ГПУ, де повідомлено, що Софійський собор буде закрито. Після цього у Велику Суботу Парафіяльна Рада УАПЦ при Святій Софії частково заплатила податок в сумі 2000 крб., що можливо вплинуло на те, що Вели-

¹¹ Окрім цього вийшли друком додаткові дослідження щодо діяльності цього Собору. Див.: [Преловська, 1997, с. 29–49; Преловська, 2001в, с. 71–77] та ін.

¹² Документальне видання матеріалів Собору готується Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ до друку. Одне з останніх досліджень з історії цього Собору див.: [Преловська, 2002, с. 25–33; 2002а, с. 55–80].

¹³ Прекрасне дослідження механізму розгортання репресій в Україні подав у своєму джерелознавчому дослідженні Сергій Білокінь, зокрема в тій частині, де він подає докладні архівні відомості щодо репресій духовництва: [Білокінь, 1999, с. 252–258].

¹⁴ Цю працю було нещодавно передруковано в офіційному часописі Української Православної Церкви – Київського Патріархату «Православний вісник».

кодню службу все-таки дозволили відслужити. Україну протягом 1932–1933 рр. огорнула голодна смерть, потягнувши за собою мільйони жертв. Але офіційна пропаганда не бачила того. Навіть заклик архиеп. Київського Костянтина Малюшкевича у Софіївському соборі до народу дати шматок хліба голодному, «бо їх зараз багато», було кваліфіковано владою як «антирадянську пропаганду», бо в СРСР «голоду нема і не може бути».

В лютому 1934 р. до ДПУ знову було викликано архиеп. Юрія Міхновського і оголошено, що влада вирішила зачинити Софіївський собор. Напередодні Стрітіння Господнього 15 лютого 1934 р. його було запечатано. В офіційних часописах було повідомлення, що його буде перетворено на державний заповідник, причому не в наукових цілях, а виключно в антирелігійних.

Як відбувалися події, пов'язані із закриттям собору у березні 1934 р. можна довідатись з спогадів того ж о. Демида Бурка: «Якось на початку березня 1934 р. – оповідає о. Демид Бурко – сумна цікавість завела мене на Софійське подвір'я. Південні двері собору, бачу, відкриті. Передо мною жахлива картина: в головному вівтарі порожньо; престол обдертий стоїть збоку; царських врат, що були срібні, ковани, мистецької роботи, дар гетьмана Івана Мазепи, нема (їх конфісковано); підлоги розрито аж до Ярославової, поверх якої впродовж 900 літ повстало ще три; біля дверей порталю лежить велика купа риз, фелоні й інший одяг священнослужителів, шати з ікон і т. ін.» [Власовський, 1977, с. 328].

Повна ліквідація УПЦ настала в травні 1936 р., коли було зарештовано митр. Івана Павловського й тих єпископів і священників, які залишалися ще на окремих парафіях. Слідом пішла хвиля арештів тих, хто зрікся священства і пішов працювати в державні заклади та установи, – їх, як «колишніх» «викривали» і так само гнали на Сибір, Соловки, Біломорканал, Казахстан, або гноїли по політизоляторах.

Тоді ж у лютому-березні 1934 р. і відбулась остаточна передача великого Софіївського собору

дослідницьким установам і було утворено Софіївський заповідник. Точної дати утворення заповідника поки що встановити не вдалося. Сам перший директор заповідника Іван Скуленко¹⁵ просто повідомляє про отримання ключів від останніх представників громади Старокиївської парафії.

Історія остаточного рішення щодо створення заповідника поки що остаточно не досліджена. Весною 1929 р. під час обговорення звіту Софіївської комісії при ВУАН Ф. Ернст оголосив заповідником садибу собору і вона малу увійти до складу комплексу «Київський акрополь». Але через те, що справу не було доведено до кінця, а також через те, що влада не переривала існування громади УАПЦ на території Софії, то заповідник було утворено тільки після закриття Софіївського собору і ліквідації громади у 1934 р. директором новоствореного заповідника став І. Скуленко.

У своїх спогадах І. Скуленко досить зневажливо відгукується про діяльність церковної громади, оскільки саме її він вважає винуватицею жахливого занепаду собору і висловлює подив з приводу того, чому влада так довго «панькалась» з нею. Він писав: «Ленінське ставлення до релігії, демократичні свободи і гуманне відношення влади до релігійних громад дехто використав на шкоду. Зокрема релігійна громада Софіївського собору... майже на 4 роки затримали перетворення Собору в заповідник. Після 1930 р. прибутки громади катастрофічно зменшувалися, віруючі масами відходили від релігії, відправа треб... майже припинилися. Відчайдушні спроби утримати прочан – не мали успіху. Скорочення штатів, до якого вдалася громада, пішло так швидко, що влітку 1932 р. був скорочений єдиний сторож. Звичайно, були основні параграфи арендного договору – поточний ремонт будинку не проводився зовсім: покрівля була як решето, штукатурка обвалилася, вікна повибивані. Згідно умов аренди треба було розірвати договір і будинок взяти під контроль держави. Але верховоди громади чогось

¹⁵ Скуленко Іван Михайлович – перший директор Державного заповідника «Софія Київська». народився у 1901 р. в с. Давидівка Полтавської губернії в родині селянина-батрака. У 1917 р. поступив до Миргородської художньо-промислової школи. Весною 1918 р. в Миргороді пристав до музичної військової частини до липня 1918 р., грав у оркестрі пересувного цирку. Весною 1919 р. подав заяву до вступу у Червону армію. Після демобілізації в грудні 1920 р. повернувся додому і подав заяву до місцевого комітету КП(б)У з проханням прийняти його в партію. Через рік його виключили з лав партії з формулюванням «за пасивність». У 1921–1925 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету (КІНО), після закінчення якого отримав призначення на роботу в Лаврський музей. Заарештований 11 червня 1937 р. із звинуваченнями в проведенні «націоналістичної пропаганди під час лекцій та екскурсій», а також в тім, що він «займався шкідництвом в Музейному містечку». 11 жовтня 1937 р. справу І. Скуленка розглянула трійка Київського обласного управління НКВД УРСР. Вирок: 10 років виправно-трудових таборів. Після перебування під слідством бл. 6 місяців відправлений до табору в Бурят-Монголію. Але наприкінці 1938 р. керівництво НКВС СРСР помінялося. Справу І. Скуленка було переглянуто влітку 1939 р. справу І. Скуленка припинили. Після повернення до Києва працював у музеї українського мистецтва, потім з червня 1941 р. по листопад 1945 р. перебував в діючій армії. Після демобілізації був призначений заступником директора Музею українського мистецтва, з 1947 р. – помічник вченого секретаря Історичного музею. Вийшов на пенсію в липні 1961 р. [Войналович, 1991, с. 304–307].

вичікували, а представники влади, щоб не ущемити релігійних почуттів, панькалися з ними. До всього того ще повадилися оригінальні злодії: замки на місці, ґрати на вікнах цілі, а речі зникають. Під час дощу сторож, який продовжував працювати без зарплати, найбільші дірки на даху старим тряпівцям, у вікна вставляв фанеру, або різні покидьки, воду з собору виносив, буквально, відрами. Становище було жахливе» [Фонд НА-ДР, спр. № 147/1, арк. 1].

В спогадах перший директор Софійського заповідника згадує про те, яким чином було отримано від влади дозвіл на ліквідацію церковної громади і остаточний перехід собору у власність заповідника: «Наприкінці жовтня 1932 р. була подана перша доповідна записка в ЦК партії, копія Раднаркому. Відповідь одержали: справою будуть займатися тт. Постишев П.П. і Шелехес (перший заступник Голови Раднаркому). Та пройшло ще майже два роки на переговори з керівниками громади. Під різними приводами вони затримували справу. Нарешті, в січні 1934 р., Нарком освіти т. Затонський В.П. наказав директору музейного городка (Лавра) Багрію О.Н. прийняти Софійський собор у релігійної громади, як філіал Музгородка. Одночасно Софійському філіалу підпорядкувалась Андріївська церква (безхозна). Вийшло – філіал з філіалом. Прийняти від релігійної громади майно і скласти відповідного акта було доручено мені, як завідувачому філіала. В березні почали здачу-прийомку... Переписали Іконостаси, ікони, панікадила та 12 пар бархатних тапочок, що вживалися «при омовенні ніг»¹⁶. 5 травня 1934 р. підписали акт, що релігійна громада здала, а музейний городок прийняв у своє відання Софійський собор з усім майном. Акт підписання: від музейного городка ст. науковий співробітник Скуленко Іван Михайлович, релігійної громади – голова Каленіченко Яким Степанович і ключар Бованенко. Так я став завідувачим філіала, а з липня 1934 р. – директором Софійського заповідника» [Фонд НА-ДР, спр. № 147/1, арк. 1–2].

Зрозуміло, що Скуленка цікавила тільки доля заповідника, а не остаточний занепад і ліквідація церковної громади УАПЦ, в якій він вбачав тільки перешкоду для наукових досліджень. Детально в спогадах згадано тільки науковців і реставраторів. Але найцікавіше в данному випадку є виклад хроніки відновлення собору і початок його роботи як заповідника. У спогадах це описано так: «У лютому 1934 р. почалися роботи по зніманню мозаїк і фресок в Соборі Михайлівського-Золотоверхого монастиря. Роботами керували: мозаїки – відомий

професор Фролов В.О., його помічник – Малишев. Фрески – теж досить відомий спеціаліст – Юкін П.І. Зняті мозаїки і фрески відвозили в Лавру і там їх препарували. Роботи велися весь 1934 р. Оскільки роботи по зніманню і препаруванню мозаїк і фресок проводилися вперше в світі, консультантом і керівником було запрошено академіка Грабаря І.Е... У листопаді 1934 р. були складені попередні плани першочергових робіт, а саме – закріплення і очистка мозаїк, відкриття фресок, архітектурні дослідження і археологічні розкопки. Для керівництва роботами була утворена комісія під головуванням Грабаря І.Е. До складу комісії увійшли: Меркуров С.Д., Манізер М.Г., – скульптори Гіляров С.О. – мистецтвознавець, Касперович М.І. Трипільський Д.М. – художники, Моргілевський І.В. – історик архітектури, Петровський М.Н. – історик, Козубовський – директор Інституту археології, Кумпан Ф.І. – директор музею Російського мистецтва Багрії О.Н. – директор Музгородка, Мовчанівський – археолог і Шкаруба М.І. – головний інженер, а також Фролов В.О. і Юкін П.І.» [Фонд НА-ДР, спр. № 147/1, арк. 2].

Невеликий фрагмент спогадів стосується діяльності заповідника у 1935 р. аж до моменту, коли заповідник запрацював для відвідувачів у відремонтованому Софійському соборі: «З початком 1935 р. почалися широким фронтом реставраційні роботи в Софії. Кошторисом на 1935 рік було передбачено великі асигнування на утримання основних керівників робіт... Всіма роботами по закріпленню і очистці мозаїк керував і виконував професор Фролов В.О., помічником у нього був Малишев. Роботами по фресках керував і виконував відомий спеціаліст Юкін П.І. Він крім усього, мав схвальні відозви спеціалістів, подяку і орден від англійського уряду за блискуче проведені відкриття і реставрацію фресок у Вестмінстерському палаці. Архітектурними дослідженнями керував відомий знавець Софії, професор історії архітектури Моргілевський І.В., його асистенти – Говденко Г.Г., Краміда С.П. і Сегал Б.М. Археологічними розкопками керував Мовчанівський. В штаті заповідника був фотограф з високим окладом – Горохов С.І. Він виконав титанічну роботу – зафіксував на плівку кожний крок, кожний сантиметр – де проводилась якась робота... З приємністю хочу відзначити таку деталь: влітку 1935 року Софія являла собою справжню «мекку». Цілими днями сюди безперервним потоком ішли люди, щоб подивитися, що тут робиться. Збиралися купками, обговорювали, давали

¹⁶ Обряд «омовення ніг» існує в Православній Церкві на підставі євангельського свідчення про те, що напередодні страти Ісус Христос омив ноги апостолам (Ів. 13: 1–17). Церква встановила цей обряд на згадку про ці події і відбувався він у Страшний Четвер. Обряд здійснювався таким чином, що архиєрей символічно омивав ноги священикам і тому задля зручності і урочистості виконання цього обряду в храмі повинні були бути такі тапочки.

поради, просилися піднятись на риштування, задавали безліч різних запитань. Зацікавленість з боку наших людей була дивовижною. Довелося серед літа, позапланом, відкрити екскурсійний сезон» [Фонд НА–ДР, спр. № 147/1. – арк. 2].

Якщо порівняти ці уривки із спогадів Івана Скуленка з іншими варіантами спогадів, які були написані у 1947 р., то багато моментів співпадає і дозволяє іще докладніше відтворити хід подій. У цих спогадах, які написані значно раніше вже цитованих говорилось про ці два роки (1934–1935) наступне: «После тринадцатилетних хлопот в конце апреля 1934 года т. Скуленко начал приемку имущества по Софийскому собору от представителей религиозной общины автокефальной церкви, прекратившей свое существование в январе 1934 г... Приемка была закончена в первых числах мая. Софийский заповедник (собор и колокольня с прилегающей территорией) согласно Декрета СНК, являлся филиалом музейного городка и находился в системе НКПроса, а после учреждения Комитета по делам искусства, в ведении последнего. Здание собора требовало немедленного ремонта, на который из резервных фондов СНК в 1934 г. было отпущено 250000 руб. В этом же году и был произведен ремонт кровли и частичная штукатурка (наружная) здания... В 1934 г. была создана специальная комиссия под председательством И.Э. Грабаря, в состав которой вошли: И.В. Моргилевский, Гиляров, Касперович, Скуленко, Меркуров, Хвиля, Фролов, Молчановский, Багрий, Юкин и др. Первое и единственное полное заседание этой комиссии происходило летом 1934 г. В дальнейшем комиссия собиралась по мере надобности в составе членов, находившихся в Киеве. По решению этой комиссии были начаты работы по реставрации фресок и мозаик, археологическим раскопкам и продолжены работы по архитектурному изучению памятника, начатые проф. Моргилевским еще до создания заповедника» [«СВЕДЕНИЯ...», арк. 1–2].

Отже, навіть з цих уривків можна в якійсь мірі відтворити той складний процес, внаслідок

якого один з найвідоміших християнських храмів слов'янських земель, колишній митрополичий осередок перетворився на музей. Дослідження цієї проблеми повинно йти в декількох напрямках. По-перше, дуже мало відомо щодо реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви на території Софійського монастирського подвір'я і подальший процес вилучення церковних цінностей в ході антицерковної кампанії 1920-х рр. По-друге, необхідно створити цілісну картину роботи світських дослідницьких структур Головного управління Наркомосу, музейних, археологічних, реставраційних та інших структур в процесі їх діяльності та числених реорганізацій. Окремого дослідження вимагають персоналії.

В галузі вивчення церковного аспекту проблеми існування Софійського осередку також існує багато невивчених проблем. По-перше, вимагає вивчення комплекс архівних документів, які свідчать про діяльність соборів, ризниці, консисторії, духовного училища, дзвіниці і навіть помешкань на території Софійського подвір'я для членів кліру. По-друге, незважаючи на вже існуючу досить розроблену історіографію діяльності УАПЦ, треба відтворити обставини діяльності ВПЦР у 1919–1934 рр. саме на Софійському подвір'ї – богослужіння в храмі, влаштування духовно-навчальних закладів УАПЦ, помешкання для діячів ВПЦР, співпраця з музейними структурами, праця хорів і диригентів великого Софійського собору, процес відбування Всеукраїнських соборів 1921 і 1927 рр. та інших зборів УАПЦ тощо. По-третє, зовсім недослідженою залишається та сторінка Св. Софії, яка стосується існування при Малій Софії громади Українського Екзархату і обставин діяльності та поховання тут же при храмі Екзарха Михаїла (Срмакова) у 1929 р.

І останнє. Найважливішою знахідкою можна наперед вважати офіційний акт про утворення Державного заповідника «Софія Київська» у 1934 р., а також супровідних документів щодо цього акту та інших обставин діяльності заповідника в період до II Світової війни.

ДЖЕРЕЛА

Архів Національного заповідника «Софія Київська». – Фонд НА–ДР. – Спр № 147/1.
ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30.
«СВЕДЕНИЯ, Полученные от И.М.Скуленко – быв-

шего директора Софийского заповедника с апреля 1934 г. по июль 1937 г. [запись сделана в 1947 г.]. – Киев – 1975 г.» – Архів Національного заповідника «Софія Київська» – Фонд НА–ДР. – Спр № 147/1. – Арк. 1–2.

ЛІТЕРАТУРА

Асеев Ю. 1990. Соборы наших душ // Пам'ятки України – № 1.

Білокінь С. 1997. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. – К. – № 37.

Білокінь С. 1999. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. – К

Білокінь С.І. 1999а. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – № 1.

Бурко Демид, протопресвітер. 1988. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Вид. Оселя Св. Ап. Андрія Первозванного.

Бурко Демид, протопресвітер. 2000. Великдень у Києві 1933 року // Православний вісник. – К.: Видання УПЦ–КП. – № 3–4

Власовський І. 1977. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня Української Православної Церкви в США. – Т. 4. – Ч. I (XX століття).

Войналович В. 1991. На ниві українського музейництва (І М. Скуленко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К : Рідний край.

Денисенко Г.Г. 1991. Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край.

Евгеній (Болховитинов). митр. 1825. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К.

Свєеній (Болховитінов). митр. 1995. Вибрані праці з історії Києва / Упоряд. вступна стаття та додатки Тетяни Ананьєвої. – К : Либідь-Іса.

Лебединцев П.Г. 1859. Кафедральний Києво-Софійський монастир і його наместники // Киевские губернские ведомости. – №№ 35–39.

Лебединцев П.Г. 1878. О святой Софии Киевской // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. – К. – Т. 1.

Лебединцев П.Г. 1882. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. – К.

Мартирологія Українських Церков. 1987. В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Смолоскип.

Матяш І. 2001. Особа в українській архівістиці Біографічні нариси / Держ. комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – К.

Нестуля О. 1991. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край.

Перший Всеукраїнський Православний Церков-

ний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. 1999 / Упорядники: Михайличенко Г.М. Пилявець Л. Б. Преловська І.М. – Київ-Львів: Жовткля.

Преловська І.М. 1997. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ, М-ли міжнародної наук. конференції в м. Києві 12 жовтня 1996 р. – К.: Логос.

Преловська І. 2000. Поховання на території Софії Київської у XX столітті (Додаток) // Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., Вид. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Преловська І. 2001в. Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Вид. УДНДІАСД. – Т. 7.

Преловська І.М. 2001. Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах ф. 4215 ЦДАВО України (м. Київ) та ф. № Р-1 ДАМК) // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. На пошану Павла Степановича Соханя з нагоди 75-річчя. Український археографічний збірник. – Вип. 5/6. – К.

Преловська І. 2001а. Другий Собор УАПЦ, 1927. До 80-ліття відродження УАПЦ // Наша віра. – № 10 (162).

Преловська І. 2001б. Другий Собор УАПЦ 1927 рік До 80-ліття відродження УАПЦ // Наша віра. – № 11 (163).

Преловська І. 2002с. Другий Собор Української Автокефальної Православної Церкви // Український церковно-історичний журнал. – К.: Видання Церковно-історичного наукового товариства. – № 1(2) (червень-серпень).

Преловська І. 2002. Огляд діянь Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 року (На матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) // Культурологічний вісник Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини Запоріжжя.

Указатель святых и священных достопамятностей Киева как в самом городе так и в его окрестностях для поклонников посещающих святыя места киевские 1881. – К.: Типография Киево-печерской Лавры. – 7 изд.

Шаповал Ю. 1997. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки Визволення України» // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ. Матеріали міжнародної наукової конференції в м. Києві 12 жовтня 1996 р. – К.: Логос.

I.M. Prelovska

SOME CIRCUMSTANCES OF FOUNDATION OF THE STATE RESERVATION OF «KIEVIAN SOPHIA» IN 1930th.

Summary

Proposed paper is devoted to the elucidation of circumstances of ejection of Starokievskia religious community of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) (1919–1934) from the Big Temple of Kievian Sophia'. Investigation is based on the analysis of archive documents concerning the history of foundation of the state reservation of «Kievian Sophia» in 1934. On the basis of wide and various sources author analyzes the process of organization of Sophia branch of so-called «All-Ukrainian Anti-religious town» on the territory of Kyiv Cave monastery. Memoirs of Ivan Skulenko (1901–1990), the first director of state reservation «Kievian Sophia» between 1934 and 1937, are involved in proposed paper.